

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ MAARİFÇİLİK, TƏSƏVVÜF VƏ VƏHDƏTİ-VİCUD MƏSƏLƏLƏRİ

Kərimova Flora

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Açar sözlər: maarifçilik, maarifçi realizm, tənqidi-realizm, təsəvvüf fəlsəfəsi, vəhdəti-vücud.

Ключевые слова: просветление, просвещенный реализм, критически реализм суфийская философия, единство-тело.

Key words: enlightenment, enlightened realism, critical-realism, sufi philosophy, unity-body.

Seyid Əzim Şirvaninin həyatı kimi, onun dünyaya baxışları da ziddiyyətli olmuşdur. Mütəfəkkirin fəlsəfi baxışlarının üç istiqamətdə inkişaf etdiyini deyə bilərik. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani tərəqqipərvər maarifçi, xürafata və geriliyə qarşı mübarizə aparan tənqidçi-realist və Allaha böyük sevgisi olan təsəvvüf şairi olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda maarifçilik fəlsəfəsi ümum-demokratik ideologiya fonunda təşəkkül tapmışdır. Bu ideologiya xalqın ictimai şüuruna dəyişdirici təsir göstərmişdi. Bu fəlsəfə əsasən aşağıdakı problemləri müzakirə edirdi:

- feodal-təhkimçilik qaydalarının və onların mənəvi dayağı olan islamın tənqidi; köhnə təlim və təhsil sisteminin ifşası;
- dünyavi təhsilin, elmi biliklərin və qabaqcıl mədəniyyətin təbliği;
- şəxsi azadlığın, hüquq bərabərliyinin və insan ləyaqətinin qorunması.

Beləliklə, XIX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanda maarifçi-realist ədəbiyyat yaranırdı. Onun başlıca istiqaməti geriliyə, despotizmə və dini fanatizmə qarşı mübarizə idi. Bununla yanaşı həmin dövrün ədəbiyyatı maarifçi və demokratik ideyaların tribunası rolunu oynayırdı. Məhz bu mühitdə Azərbaycan maarifçilərinin bütöv bir nəslə formalaşdı [9, s.89, 90].

Onu da qeyd edə bilərik ki, XIX əsrdə Azərbaycanda genişlənən maarifçilik hərəkatı əsasən Qərb və Rusiya maarifçilərindən təsirlənmişdi. XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin tərəqqisini elmin, təhsilin inkişafında, böyük xalq kütlələrinin savadlanmasında gütdülər. Onların

dinə və din xadimlərinə münasibətləri də fərqli idi. Bir çoxları xalqın geriliyinin səbəblərini onları cəhalətə sürükləyən din xadimlərinin fəaliyyəti ilə bağlayırdılar.

XIX əsrdə Azərbaycanda genişlənən maarifçilik hərəkatı və qərbçilik meylləri bu dövrdə yaşayıb yaratmış görkəmli şəxsiyyətlərin, habelə H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ünsizadə qardaşları, M.M.Nəvvab, M.Ə.Talıbov və başqa qabaqcıl dünyagörüşlü insanların adı ilə bağlı idi [1, s.60].

XIX əsrin ikinci yarısından Rusiyanın ucqarlarında təşəkkül tapmağa başlamış maarifçi fikir, məktəb, təhsil və elmə diqqət, qayğının artması bir tərəfdən, milli-tarixi inkişafın bəhrəsi idisə, digər tərəfdən, çar imperiyasının özünün bu istiqamətdə müəyyən fəaliyyəti ilə bağlı idi. Belə ki, əyalətlərdə, xüsusilə, inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərində hökumətə xidmət etmək üçün savadlı məmurlar lazım idi. Onların mühüm bir hissəsi elə əyalətlərdə yaşayan əhalinin içərisindən çıxmalı, yetişməli idi. Bundan başqa, hökumət həm də öz müstəmləkə siyasətində yerlərdə rusca savadlı ziyalı təbəqəsinin yetişməsinə rus dilinin, rus mədəniyyətinin yayılması və bunun nəticəsi olaraq imperiyanın möhkəmlənməsi kimi baxırdı [1, s.59].

Bu dövrdə Azərbaycanda yetişən maarifçi realizmin əsas əlaməti onun müsbət, şüurlu insana tərbiyənin və təhsilin məhsulu kimi yanaşılması ilə bağlı idi. Maarifçi yazıçılar öz əsərlərində düzgün tərbiyə sistemini və onun nəticəsi olan şüurlu vətəndaşların obrazlarını yaratmağa çalışırdılar. İlk maarifçilik mərhələsində hələ burjua cəmiyyətinin qəddar və yırtıcı təbiəti ortaya çıxmamışdı. Ona görə sosial ədalətsizliyin azalmasında düzgün tərbiyə amilinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Maarifçi realizm üçün cəmiyyətin ziddiyyətlərinin, insanların qüsurlarının, savadsızlığın nəticəsi kimi təqdim olunması səciyyəvi idi [5, s.42-48].

Maarifçilər cəmiyyətin inkişafını, insanların rifah halının yaxşılaşdırılmasını da təhsilin və elmin inkişafı ilə bağlayırdılar. Mövhumat və xürafatın törətdiyi rəzalətləri maarif ziyası ilə yox etmək, bunun əvəzində işıqlı, mədəni və azad cəmiyyət qurmaq ideyası Azərbaycan maarifçilərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən idi. Onlar zəka səltənətinin təntənəsinə inandıqları üçündür ki, maarifin yayılması, ölkədə elmin, mədəniyyətin inkişafı üçün son dərəcə ağır maddi və mənəvi əzablara belə dözməyə hazır idilər. Bu əqidə adamları öz amallarının yolunda olan bütün məsələləri aradan qaldırmaq uğrunda hər cür rəzalətə - dini cəhalət, ətalət, səbr və təvəkkül fəlsəfəsi, ictimai zülm və əsarətə qarşı mübarizə aparırdılar [13, s.15].

Maarifçilər sosial ədalət problemini də birbaşa savad və tərbiyə ilə bağlayırdılar. Müsəlman şərqində maarifçilik dünyagörüşünün ayrılmaz tərəfi Qərb xalqlarının siyasi, mədəni və iqtisadi tərəqqi yoluna nümunə kimi baxmaq, Avropa sənaye inqilabları istiqamətində inkişafın qaçılmazlığına inam idi [5, s.42-48].

Beləliklə, dövrün mütərəqqi meylli ictimai-bədii fikri elm və maarifə işıqlı sabaha çıxmaq, zülm və sitəmdən azad olmaq vasitəsi kimi baxırdılar. Ziyalılar xalqı işıqlı gələcək uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək üçün maarifə xalqın aql və

şüurunun elm nuru ilə ziyalandırılmasında ilkin və əsas hazırlıq mərhələsi kimi baxırdılar. Odur ki, XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyini səciyyələndirən əsas cəhət mübarizənin despotizmin, özbaşınalığın, fiziki və mənəvi zülmün əleyhinə, eləcə də xalqın, millətin iqtisadi və mədəni əsarətdən azad olması səmtinə yönəldilməsidir [13, s.11].

Qeyd edə bilərik ki, maarifçi realizm və tənqidi realizm cərəyanlarının mahiyyəti və məzmunu bu dövr Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında sanki qoşa xətt kimi keçir.

XIX əsrin birinci yarısında Fransada inkişaf etmiş tənqidi-realizm ifadəsindəki tənqid sözü kapitalist gerçəkliyinə aid idi. Tənqidçi realistlər burjuva cəmiyyətini təhlil və tənqid etməyə, insanların qüsurları və problemlərini, qəddarlığını açıb göstərməyə çalışırdılar, bu xüsusiyyətlər tənqidi realistlərin tərəqqiyə verdikləri əsas töhfələr idi. Tənqidi realizmin əsas əlaməti onun bütün nümayəndələrinin yaşadıkları cəmiyyətə qarşı mənəvi müxalifətdə olmaları idi. Tənqidi realizm epoxası üçün ədəbiyyatın, xüsusilə nəsr və dramaturgiyanın tamam tarixilik prinsipinə keçməsi səciyyəvi idi. Zaman və məkan konkretliyi, birmənalı milli zəmində durmaq realizmin ilkin əlamətlərindən biri idi. Ona görə realizm epoxası xalqın ziyalıların yaradıcılığına özünə xas tarixi və milli həqiqətləri əks etdirən bir hadisə kimi daxil olmuş, xalqların milli həyatının və tarixinin bədii mənzərəsi və salnaməsi kimi meydana çıxmışdır [5, s.42-48].

Qeyd edə bilərik ki, bu dövr Azərbaycan maarifçiləri də bir tərəfdən dövrün reallıqlarını, Azərbaycan müsəlman cəmiyyətinin geriliyinin səbəblərini üzə çıxarırdı, digər tərəfdən bu səbəbləri tənqid edərək onlarla mübarizə aparır və bu mübarizənin əsas istiqamətinin xalqın, kütlənin maariflənməsi, elm, təhsil alması ilə bağlıydı. XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin əsas tənqid hədəfləri dini xürafat və onu təbliğ edən din xadimləri idilər, bununla yanaşı bu dövr maarifçiləri milli təfəkkürün inkişafına çalışır və çar Rusiyasının müstəmləkəçi siyasətinin ölkənin gələcək inkişafı üçün mənfi təsirlərini də göstərirdilər.

Əminliklə, qeyd edə bilərik ki, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı maarifçi cərəyanının bütün təərəflərini – həm maarifçi realizmi, həm də tənqidi realizmi özündə əks etdirir. Seyid Əzim Şirvani Rusiya ilə birləşmədən sonra yetişən milli ziyalı nəslin nümayəndəsi və XIX əsrin II yarısında formalaşan maarifçiliyin beşiyi başında durarlardan, maarifçilik hərəkatının ən qabaqcıl nümayəndələrindən olmuşdur [10, s.13-16].

Seyid Əzim Şirvani həm ictimai fəaliyyəti, həm də yaradıcılığında maarifçilik ideyalarını təbliğ etmişdir. A.Məmmədovun qeyd etdiyi kimi “bu yeniləşmə hərəkatı maarifin xalq arasında yayılması, geniş kütlənin savadlandırılması ilə müşayiət olunurdu”. Azərbaycan maarifçiləri, o cümlədən S.Ə.Şirvani xalqa elmin, texnikanın sirlərinə yiyələnməyi, maariflənməyi təbliğ və tələq etməklə öz işlərini bitirməyib, bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin yol və üsullarını da görüb göstərməyə, bu istiqamətdə əməli fəaliyyət göstərməyə çalışırdılar. Maarifçilər elmin və təhsilin inkişafı qarşısında duran ən böyük

əngəllərdən birini müvafiq dərslərlərin yoxluğunda və müəllimlərin köhnə üsulla, ancaq klassik şairlərin didaktik əsərlərindən istifadə ilə dərs keçmələrində görürdülər. Maarifçilər o dövrdə təlim-tərbiyə üsulunun yarıtmaz olduğuna, məktəblərdə fallıqqa, evdə və məktəbdə tətbiq edilən kötək “intizamı”nın qeyri-normallığına diqqəti cəlb edib, müəllim və valideynləri gənc nəslə qayğı ilə yanaşmağa, özlərinin nümunəvi hərəkətləri ilə onlara daha yaxşı təsir göstərməyə çağırırdılar [13, s.7, 10, 11].

Seyid Əzim Şirvani öz əsərlərində feodal-patriarxal quruluşu, fanatizm və xürafəti tənqid edirdi. Onun yaradıcılığında maarif, təhsil yüksək bəşəri dəyərlər kimi qəbul edilirdi. Mütəfəkkir öz yaradıcılığı ilə ictimaiyyəti elmi biliklərə yiyələnməyə, tərəqqiyə, mədəni dirçəlişə səsləyirdi [2, s.15, 16, 17]. Seyid Əzim insanlara dərin və hərtərəfli bilik qazanmağı tövsiyə edirdi. Onun fikrincə, əmək əqli təhsilin zəruri bir ünsürüdür. O, hər hansı bir peşəyə yiyələnmək istəyən şəxsin həmin peşəni kamil bilməsini zəruri sayır və məhdud bir peşə sahibi olmağın əleyhinə çıxırdı. O, eyni zamanda çox peşəçiliyi tənqid edirdi [11, s.202-205].

S.Ə.Şirvaninin epostolyar irsinə daxil olan 80-dən çox məktubda da şair öz əsrinin mühüm saydığı hadisələrinə münasibət bildirmiş, milli maarifin inkişafı məsələlərinə toxunmuşdur. Bu məktublarda şairin dünyagörüşünün inkişaf istiqamətləri, əsrin ideyalarına münasibətdə onun tutduğu mövqe ehtiva olunur. Bu məktublar Seyid Əzimi fədakar və millətsevər bir maarif xadimi kimi səciyyələndirməyə imkan verir [10, s.13-16].

Müdrək şair xalqın düşar olduğu bəla və bədbəxtliklərin səbəbini müsəlman ruhanilərin fəaliyyətində, onların təbliğ etdikləri dini təlimin gərəksizliyində, başlıcası isə müasir həyatın tələblərindən uzaq düşməsində görürdü. Onun fikrincə, yaşadığı cəmiyyətin strukturunda əsas yeri təşkil edən ruhanilər bütün qüvvələrini əliqabarı kütəni soymaqdan ötrü səfərbər etmişlər. Bu isə xalqın iqtisadi və mənəvi yoxsulluğuna səbəb olmuşdur [14, s.15-17].

Dindarlar özlərini xalqa müqəddəs adam, dinin və şəriətin himayəçisi kimi nişan verirlər. Əslində isə hərəkətləri ilə əqidələri arasında dərin bir uçurum var idi.

Zahidin işi zahirdə əbadır və duadır,
Məlun kişidir, hiyləvü təzvir nihadi. (I, 622)

Şairə görə dini ayinlər, Quranın təlimi, şəriət qaydaları ruhanilərin əlində şəxsi həyatlarını təmin etmək üçün qazanc mənbəyidir. Onlar xalqın xeyir-şərindən ancaq mənfəət gözləyirlər.

...Ayeyi-xəmr oxuyur, nəfini inkar qılır,
Tutduğu felini gör, verdigi mənasına bax.
Cənnətə getdi və ya duzə xəmərdə, nəqəmin,
İrsinə dik gözüvü, külçəvü halvasına bax.

İstəyir cənnəti zahid bu qədər hiylə ilə,
Əbləhin fikrini gör, dildə təmannasına bax... (I, 115)

Şairin fikrincə, yalançı din xadimlərinin nəinki əməlləri, hətta geyimləri, təsbihləri xalqı soymaq üçün qurulmuş tələdir. O, vətən və din qardaşlarını onlara aldanmamağa, hiylələrinin qurbanına çevrilməməyə çağıraraq yazırdı:

Könül, ta var əlində cami-mey səbhəşümar olma,
Riyayi-xəlqdir, billah, namaz əhlinə yar olma.
...Qurub təhtül-hənəkdən dam zahid, səbhəd əndanə,
Həzər, ey murği-dil, ol danəvü daməşikar olma.
İmamə ixtiyarın vermə, hərgizuy matəkbirə,
Onun tək faili-muxtarsən, biixtiyar olma... (I, 42) [14]

Həsən bəy Zərdabiyə ünvanladığı şeirində S. Ə.Şirvani camaatın avam-lığından şikayətlənərək deyir ki, hər vilayətdə beş-on qəsəbə, hər qəsəbədə də əlli min seyid, axund, dərviş, mərsiyəxan və s. var.

...Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə,
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan.
Əlli min suxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil,
Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır... (II, 118)

O çalışır xalqa başa salsın ki, yalnız dini elmlərə yiyələnməklə savadlı olmaq mümkün deyil, savadsızlığın nəticəsidir ki, fikri yalnız xalqı soymaq olan “hoqqabazi-naqabil”lər camaata yalanlarıyla tələ qurur, din qardaşları arasına ixtilaf salırlar.

Seyid Əzimi din xadimlərindən narazı salan cəhətlərdən biri də İslamda təriqət ayrı-seçkiliyi məsələsi idi.

Şiəməz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybət.
Bizi puç etdi şiə, sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kor gözü.

Seyid Əzim dinc xalqın arasında ixtilafa səbəb olan sünni-şiə məsələsinə mənfi münasibət bildirirdi. S.Ə.Şirvani şeirlərində dönə-dönə vurğulayır ki, Allah

nə ərəb, nə zənci, nə firəngdir, yəni Allah birdir və bəndələri də öz aralarında dini, irqi ayrı- seçkilik aparmamalıdırlar [16].

S.Ə.Şirvani heç zaman Allahı inkar etmir, İslam dininə hörmətlə yanaşır və əsl ibadət yolunu tutan həqiqi ruhanilərə rəğbət bəsləyirdi. O, istinad vasitəsi kimi Qurandan istifadə edərək, İslam və şəriət ehkamlarını əldə bayraq tutub xalqı istismar edən imtiyazlı silklərə qarşı düşmən mövqedə dayanırdı. Çünki bir ziyalı olaraq, başa düşürdü ki, həmin insanlar üçün din mövcud feodal-patriarxal münasibətləri davam etdirə bilməkdən ötrü əla bir vasitədir və onlar, əslində, şərə qulluq edən ruhanilərin xidmətlərindən gen-bol yararlanırdılar. Buna görə də, S.Ə.Şirvaninin ictimai motivli şeirlərinin əsas tənqid hədəfləri yalançı vaizlər, riyakar zahidlər, ikiüzlü abidlər idi.

Aləmə fitnə salan mədəni-şərdir vaiz,
Haşəlillah demənəm mən ki, bəşərdir vaiz [17, s.335-338].

Şairin vaizi “şər mədəni” adlandırması təsadüfi deyil. Çünki yalançı din xadimləri İslamın adından istifadə edərək sadə, avam camaatı qəflətdə saxlayır, cəhənnəm qorxusu ilə onları savadlanmaqdan, elm və bilik əldə etməkdən çəkindirir, xalqın irəli getməsinə imkan vermir, özlərindən uydurduqları fitvalarla əhalini xof altında saxlamağa çalışırdılar. Ona görə Seyid Əzim ruhanilərdə nifrət etdiyi xüsusiyyət onların riyakar olması idi: zahirən özünü ibadət əhli, təqvalı Allah qulu kimi göstərən bu “möminlər” gizləndə spirtli içki içir, rüşvət alır, eys-ışrətlə məşğul olur, bir sözlə, hər cür günaha əl atırdılar. Ona görə şair deyir ki, sən ki özün bu qədər günah işləyirsən, nə ixtiyarın var ki, bəndə ilə Yaradan arasına girir, günahlarımızın bağışlanmayacağına dair fitva verirsən? Axı günahsız insan yoxdur və kimi bağışlayıb, kimin günahını əfv etməyəcəyini Allahdan başqa bir kimsə bilməz [7].

Seyid Əzimə görə, onun üçün ən mübarək cəhad cəhalətlə savaştır. Seyid Əzim klassik ənənədən gələn ədəbi priyomu – şərab və meyxananı tərənnüm etməyi, dolayısı ilə açıq küfrü maskalı, pərdəli küfrə qarşı qoymağı ilə bəzilərinə dinsiz kimi görünmüşdü. Əslində, Seyid Əzim özünü Allaha şəriq qoşanları, öz xeyri üçün milləti cəhalətə sürükləyənləri, dildə dünyadan əl çəkib, əməldə dünyanı acgözlüklə yeyənləri, islam adına ləkə gətirənləri tənqid edirdi [3, s.15, 16].

Şair dindarların uydurduğu, həqiqətdə İslama zidd olan ayin və mərasimləri pisləyirdi. Seyid Əzim Şirvani İslam dininə hörmətlə yanaşır və əsl ibadət yolunu tutan həqiqi ruhaniləri tənqid etmirdi. Seyid Əzim yalnız istinad vasitəsi kimi Qurandan istifadə edərək, İslam və şəriət ehkamlarını əldə bayraq tutub xalqı istismar edən imtiyazlı silklərə qarşı düşmən mövqedə dayanırdı [16].

Seyid Əzim xalqının xoşbəxt gələcəyi haqqında gözəl arzular bəsləyir və onu dünyanın maariflənməmiş və tərəqqi etmiş millətlərindən biri kimi görmək istəyirdi.

Ona görə şair həmvətənlərini geri qoyan səbəbləri araşdırıb üzə çıxarmaq və onları islah etmək yolları haqqında əməli təkliflər irəli sürürdü:

Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq –
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.
Qeyrilər etdilər tərəqqiyi-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam... (II, 118) [14, s.15-17]

Xüsusi olaraq, vurğulanmalıdır ki, S.Ə.Şirvani ateist olmamış, dini inkar etməmiş, yalnız yalançı dindarlığa və dinin mənəvi əsarətinə qarşı çıxmışdır [16]. O, Azərbaycan dili və şəriət müəllimi olmaqla, dilinə heç bir vaxt şərəb dəyməmiş əsl müsəlman ziyalı idi. Onun lirikasındakı mey, saqi və s. anlayışlar da tarixi ədəbi ənənəyə uyğun olaraq, rəmzi xarakter daşımaqla zəmanənin haqsızlığına qarşı, müəyyən mənada, bədi-i-ictimai etiraz forması idi. Bəşəriyyətin ilk atası və ilk peyğəmbəri sayılan Adəmdən gələn insani günahların ilahidən bağışlanması ilə bağlı Seyid Əzimin xüsusi baxışları vardı:

Məşhərdə xələl yetməsə idrakımıza,
Gəlməz ələmi-həşr bizim bakımıza.
Miras atamızdan bizə qalmış cənnət,
Kimdir bizi qoymayan əmlakımıza?! [3, s.15, 16]

Seyid Əzimin dini mövqeyi onun Kərbəla müsibətinə həsr etdiyi mərsiyəsində öz əksini tapmışdır. Bu əsərində Seyid Əzim imam Əlini “Müflislər pənahı”, Mövla Əli (ə) adlandırır. Mütəfəkkir imam Əli məhəbbətindən vəcdə gələrək öz ağasını, İmam Əlini Allaha o qədər yaxınlaşdırır ki, “Könül dəst Əli, dəst Xudadır” deyir. Şair inanır ki, hər kəs Mövla Əli (ə) ətəyindən yapışarsa sanki Allahın ətəyindən yapışmışdır. Mərsiyənin sonrakı beytlərində Mövla Əlinin (ə) Qurani-Kərimdə olan adlarından bəzilərinə işarə etməklə kifayətlənən şair Cəhənnəm və Cənnətin qismət edəni sənsən ya Əli (ə) deyir. Mənim də fəryadıma yetiş ki, bu seyid bir üzüqara qulamındır. Öz ağasının qapısına yaxınlaşmaq istəyir: “Yetiş fəryadıma ya Şahi-Xeybər”, “Ki Seyyid bir gələmi-rusiyadır” deyir [12].

Seyid Əzim Şirvani əhlibeyt haqqında çox mədhlər yazıb. Lakin onun “dönmərəm” rədifli kiçik həcmli qəsidəsi çox böyük mənaları ehtiva edir. Şair bir Haqq aşiqi kimi Peyğəmbər (s) Əli-Beytinə (ə) olan sevgisini heç nədən çəkinmədən izhar edə bilmişdir.

Mən təriqi-eşqdə cürü cəfadən dönmərəm.
Yüz cəfa qılsa fələk, rahi-vəfadən dönmərəm.
Əl-bələulivila camilə mən məst olmuşam
Cismu candan bak yox, rahi-bələdən dönmərəm

Etsə düşmənlərə gəraludeyi-xun cismimi,
 Birgə dayəmmən Şəhi-Kərbubəladən dönmərəm
 ...Qaimu Al Muhəmməddur (s) İmami-Qaibim
 Xidmət üçün hazirəm, ol Muxtəfadən dönmərəm.
 Seyyida, gər sən dönərsən, dönbulardan, leykmən.
 Dönmərəm, mən dönmərəm, “Haşavə Kəlla” dönmərəm [7].

Seyid Əzimin imam Əliyə və Allaha olan məhəbbəti bir çox tədqiqatçıların onu təsəvvüf şairi olaraq qəbul etməsinə səbəb olmuşdur. Fəxrəddin Salimin qeyd etdiyi kimi Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının ən uzman nümayəndələrindən biridir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi Seyid Əzimin divanında ürfan və təsəvvüf elminin cilvələrini özündə bariz şəkildə əks etdirməyə bir dənə də olsun qəzəl yoxdur [8, s.39, 40].

Bəşər düşüncəsinin Şərqdə yaratdığı möcüzələr içərisində təsəvvüf, yaxud sufizm... hər şeydən öncə göydən yerə endirilmiş insanın mistik məhəbbət yolu ilə yerdən göyə-Tanrı dərğahına, hələ kimsənin görmədiyi Allaha doğru getdiyi bir yoldur. Ona görə də sufiyə salik - təriqət yolçusu deyiblər. İnsanın öz kimliyini dərk etmək, işıq kimi öz mənbəyinə qayıtmaq, ilahi nurun izi ilə əbədiyyətə getmək arzuları artdıqca sufizmin əhəmiyyəti və əzəməti də artır [6, s.3].

Bu baxımdan yanaşdıqda Seyid Əzim fəlsəfəsini daha asan dərk və qəbul etmək mümkündür. Seyid Əzim özündən əvvəlki həm elmi, həm də bədii təsəvvüf ədəbiyyatının əsl mahiyyətini daşıyan nadir şairlərimizdən biridir. Onun təhsili islami və ürfani idi. Uzun illər İraqda – Nəcəf-Əşrəfdə oxuyan bu böyük mütəsəvvüf “Nəcəf Şahı”nın – Həzrət Əlinin ən dərin əşiqələrindən, ən atəşli taliblərindən biri idi. O, bu eşqin, bu tələbin sayəsində çoxlu sayda məxfi bilgilərə yiyələnmişdi. Həmin bilgilərin məxfiliyi onların zahiri məntiqdən, elmi-şəriətdən və rəşadət elmlərdən uzaq təsəvvüfi-ürfani məlumatları mövcudluğundadır [6, s.3].

“Sufizm” və ya “təsəvvüf” mahiyyət etibarilə eyni mənanı ifadə edən anlayışlardır. Təsəvvüf və irfan eyni bir çərçivənin həddləri daxilində yerləşən bütöv və vahid bir təlim olsa da, eyni şey deyildir. Təsəvvüf əməli fəaliyyətlə, irfan isə təfəkkür və nəzəri müddəalarla bağlıdır. İrfan əməli hərəkətin, praktiki fəaliyyətin gedişatını nizamlayan, onu idraki-nəzəri baxımdan əsaslandırır düşüncə modeli-ilahi hikmət və bilik məcmusudur[4, s.8, 18].

İrfan və təsəvvüfdə (sufizmdə) dörd ruhani təkamül mərhələsindən bəhs edilir: “Şəriət”, “Təriqət”, “Mərifət”, “Həqiqət”. Bu mərhələləri özündən əvvəl gələn ariflərin nəzəri sistemləri əsasında böyük təsəvvüf teoloqu Əbu Həmid Qəzzali şərti olaraq tərtib etmişdir. Bəli, məhz şərti olaraq. Yəni burada mütləq olan heç nə yoxdur. Klassik Şərq müəlliflərinin əsərlərinin sonunda deyildiyi kimi, “hər şeyin doğrusunu Allah bilir” kimi tərzdə yanaşsaq, ürfani bir məcraya hansısa sistemi, nəzəri cədvəlçiliyi sığışdırmaq mümkün deyil. Bu mərhələlərin, göründüyü kimi, sonuncusu “həqiqət”dir. Hər şey ona doğru, onu hədəf olaraq

gedir. Burada başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, insan təkamülündən bəhs edən bu qatlar sonda, yəni “həqiqət”də “insan”dan xilas olur. Yəni, insan amilinin yerini Haqq, Allah, həqiqət tutur. Bunu böyük Mühyiddin Ərəbi belə təsnifatlandırır:

1. Şəriət Allahdan insanlara seyrdir 2. Təriqət İnsandan Allaha seyrdir.

3. Mərifət Allahdan insanlara seyrdir (bu dəfə “mərifət” səviyyəsində, yəni ürfani dünyagörüşlər çərçivəsində).

4. Həqiqət Allahdan Allaha seyrdir.

Bir az diqqət etsək görürük ki, burada “həqiqət” Allahın özünə deyilir. Bir az da incələsək, bu məqamda Allah-insan ayrılığı yoxa çıxır yəni, “fənafillah” Allahda yox olma başlayır [8, s.39, 40].

Digər sufi şairlərində olduğu kimi, Seyyid Əzimin qəzəllərindəki ürfani məlumatlar yalnızlıqla çox zaman təxəyyül və xurafat elementləri hesab olunmuşdur. Lakin, həqiqət orasındadır ki, həmin məxfi bilgilər birbaşa Peyğəmbər xanədanından və ən ümdəsi Qurani-Kərimin öz bətnindən gəlir. Seyid Əzim vəhdət fəlsəfəsini daşıyan ariflərin ən üstünlərindən olmuşdur. Bu vəhdət – cövhərdir. Yəni, parçalanmayan, əzəli və əbədi olandır. Vəhdətdən ayrılan kəsərsət isə ərəzdır. Ərəz parçalanır, ixtilafa səbəb olur və gerçəkləri pərdələyir. Bu fikirlər Seyid Əzimin qəzəllərindən birində daha aydın ifadə edilir:

...Hüsnü eşqü aşiqü məşuq birdir, ey könül,
Seyyida, hərgiz deyil ələmdə əşya müxtəlif.

Bu beytin mahiyyətində başdan-ayağa vəhdət anlayışını daşıyan təsəvvüf fəlsəfəsi yatır. Seyid Əzim Şirvaninin qəzəlindən çıxarılan vəhdət fəlsəfəsinə toxunduğumuz məqamda həmin qoşmadakı misralar yeni bir məna çaları ilə göz önündə canlanır. Ustad aşiq Haqqın, qüdrətin sirrini axtarmamağı tövsiyə edir. Çünki sonrakı misrada vəhdəti ifadə edən “zülmətdə işıq var, acıda şirin” fikri yer tutmuşdur [6, s.3].

Vəhdəti-vücud fəlsəfəsinə görə vəhdət ələmindən ayrılıb kəsərsətə düşən zərrənin “şəbi-hicran” günləri başlayır. Öz əslindən ayrılan zərrə “şəbi-hicran”ın zülmət və qaranlığında vücudu-küllün sevgisi ilə əzab çəkir. Bu sevgi artıqca cəfa da artır. Əslində isə eşq yolunda daha çox əzab çəkmək bəndənin Haqqa olan sevgisinin böyüklüyünə dəlalət edir. Vəhdəti-vücud fəlsəfəsinə görə əslində eşq, aşiq və məşuq, məhəbbət, həbib və məhəbub, sevgi, sevən və sevilən mahiyyət də eynidir. Sadəcə olaraq təzahürlər fərqlidir. Eşqin zövq və səfasını ancaq eşq zövqü olanlar, cəfasını isə həqiqi əzabkeşlər və sadıq bəndələr çəkə bilər. Eşq eyni zamanda hüsnə, yəni həqiqi gözəlliklə bağlıdır. Bunlar biri digərini tamamlayır. Biri olmadan digərinin aşkar olması mümkün deyil, biri olmadan digərinin qiymət və dəyərini anlamaq olmaz. Füzuli bunu belə ifadə edir:

Eşq olmasaydı, olmaz idi hüsn müştəhir,
Hüsn olmasaydı, eşq itirmişdi şöhrətin[4, s.44].

Qəzəl janrının böyük ustadı Məhəmməd Füzulinin davamçısı olan Seyid Əzim Şirvani şerlərində saf, təmiz, insanı kamilləşdirən məhəbbəti təbliğ edir [7]. Məhəbbətdən doğan izzətlərin, ayrılıq dərdi, vüsal həsrətinin, sevən, eşq atəşinə yanan aşiqin təmiz hissələrini təsvir edən Seyid Əzim Şirvani qəzəllərinin əsas məzmununu təşkil edir. “Əsil tiynətim məhəbbət torpağından məxmur... olmuşdur”- deyən şair məhəbbəti varlığın təməlinə duran və yaranmışları fəaliyyətə sövq edən qüvvə, eşq aləmini isə vətəndaşların bərabərliyini və ləyaqətini təmin edən məkan hesab edirdi:

...Eşqdır ol ki, qüvvəyi-cazib ki, xaki-Məkkədən
Etdi cismi ünsürriyi, Əhmədi ərşəşinə.
Eşqdır, kim ki, edər vadiyyi-eyməndən xüruş,
Eşqdır, kim ki, dirəxti-Turdən eylər nida
Ol Gədayi-eşq, sultanlıq muradıdır əgər
Kim diyari-eşqdə afaqə sultandır gəda...

Bu məqamda Seyid Əzim Füzuli ilə eyni mövqedən çıxış edərək, onunla birləşir [14, s.12].

Beləliklə, Seyid Əzimin yaradıcılığı özündə Vəhdəti-vücut fəlsəfəsini əks etdirir. Sufizm məktəbinin inkişaf etdiyi əsas mərkəzlərdən birincisi olan Bağdadda təhsil almış Seyid Əzim Şirvani öz qəzəl, qəsidə və digər janrlarda yazdığı şerlərində sətiraltı mənalar vermiş, təsəvvüf şairi kimi çıxış etmişdir. Belə deyə bilərik ki, Seyid Əzimin bütün yaradıcılığı təsəvvüf fəlsəfəsindən keçir, onun əxlaqi-tərbiyəvi şerlərində sufi fəlsəfəsindən gələn əxlaqi görüşlər (safliq, təvəzökarlıq, tamahkarlıqdan uzaq olmaq, nəfsə aldanmamaq və s.) öz əksini tapmışdır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Seyid Əzim tərkidünyalıqdan uzaq şairdir, o, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarında, Allaha sevgisində bir təsəvvüf-şairi, cəmiyyətin tərəqqisi uğrunda mübarizəsində isə realist-maarifçi mütəfəkkirdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva T. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meyilləri. (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "AVROPA", 2014, 152 səh.
2. Абдуллабекова Г.Г. Просветительство в Азербайджане и Европе (Польша, Украина, Белорусия), Баку – 2016,с.15, 16, 17
3. Atabəyli N. Seyidəm ərseyi-eşq içrə...”Bakı, nəşir:“STEP” ltd kino şirkəti, “El-Print” çap firmasında yığılmışdır. (230 s.)S.15, 16
4. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti.Bakı, «Nurlan», 2007. – 128 səh.
5. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 360 səh. S.42-48
6. Əliyeva G., Həsənov R. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi. Bakı, Proqres, 2013, s.3(298 səh.)
7. Ənənənin davamçısı, yeniliyin yaradıcısı.. Seyid Əzim Şirvani.
<http://edebiyat.ucoz.com/index/0-70>
8. Fəxrəddin Salim (Baxşəliyev). Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf. Bak, “Elm və təhsil”, S.39, 40 (460 səh.)
9. Hacıyev Z.C. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Turan evi” nəşriyyatı, 2012, s.89, 90 (488 səh.)
10. Həsənova M.O. Seyid Əzim Şirvani və milli özünüdərk. Bakı Universitetinin Xəbərləri. №4 Humanitar elmlər seriyası 2013, s.13-16
11. İbrahimov F., Hüseynzadə R. PEDAQOGİKA: 2 cildə. II cild.–Bakı: Mütərcim, 2012, s.202-205
12. Qazi Hacı Mirəziz Seyidzadə. Seyid Əzim Şirvani və Əhli-Beyt məhəbbəti. AZADİNFÖRM İnformasiya Agentliyi. 12.05.2013
13. Məmmədov A. B. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, Maarif, 1997. (240 səh.)s.15
14. Məmmədov X. Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005, s. 15-17 (400 s.)
15. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005, s. 15-17 (400 s.)
16. Vahidova M. Seyid Əzim ateist idimi? file:///E:/Lent.az%20%20KULIS%20-%20Seyid%20%20C6%8Fzim%20ateist%20idimi_%20ARA%20C5%9EDIRMA.html
17. Vahidova M. Seyid Əzim Şirvaninin lirikasında cəmiyyətə tənqidi münasibət// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat Məcmuəsi Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. 2016, № 2, s.335-338

The problems of enlightenment, sufism and wahdat ul-vudjut in the outlook of Seyyid Azim Shirvani

SUMMARY

As the life of Seyyid Azim Shirvani, his views on the world were controversial. It can be said that philosophical views of the thinker have developed in three directions. Thus, Seyyid Azim Shirvani was a progressive enlightener, a critical-realist who struggled against superstition and conservativeness, and a great Sufi poet with great love to God. Seyyid Azim's works reflect the Wahdat ul-vudjut philosophy.

Seyyid Azim Shirvani, who was educated in Baghdad, one of the main centers of Sufi schools, meant a linear meaning in his ghazal, ode and other genres of his poetry and acted as a Sufi poet. We can say that all the creativity of Seyyid Azim passes through the Sufism philosophy, and his ethical-moral poems reflect moral views from the Sufi philosophy. However, it must be noted that Seyyid Azim is a poet who is far away from asceticism, he is a Sufi poet with great love to God in his philosophic and moral views, but a realist-enlightener thinker in his struggle for the progress of society.

Просвещение, мистика и вахдат аль вуджуд в мировоззрении Сеида Азима Ширвани

РЕЗЮМЕ

Как и жизнь Сеида Азима Ширвани, его взгляды на мир были также противоречивыми. Можно сказать, что философские взгляды мыслителя развивались в трех направлениях. Таким образом, Сеид Азим Ширвани был прогрессивным педагогом, критическим реалистом, борющимся против суеверия и отсталости и великим мистическим поэтом, который очень любил Бога.

Творчество Сеида Азима Ширвани содержит в себе философию Вахдата аль вуджуда. Сеид Азим Ширвани получил образование в Багдаде и дал подстрочный смысл в своих газелях, касыдах и стихах, написанных в других жанрах и действовал как мистический поэт. Можно сказать, что все творчество Сеида Азима проходит через мистическую философию, и в его этично-моральных поэмах нашли свое отражение моральные взгляды суфийской философии. Однако мы должны также отметить, что Сеид Азим-поэт, далекий от отшельничества, в философских и моральных взглядах, в своей любви к Богу является мистическим поэтом, а в борьбе за прогресс общества реалистически-просветительским мыслителем.

XÜLASƏ

Seyid Əzim Şirvaninin həyatı kimi, onun dünyaya baxışları da ziddiyyətli olmuşdur. Mütəfəkkirin fəlsəfi baxışlarının üç istiqamətdə inkişaf etdiyini deyə bilərik. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani tərəqqipərvər maarifçi, xürafata və geriliyə qarşı mübarizə aparan tənqidçi-realist və Allaha böyük sevgisi olan təsəvvüf şairi olmuşdur.

Seyid Əzimin yaradıcılığı özündə Vəhdəti-vücud fəlsəfəsini əks etdirir. Sufizm məktəbinin inkişaf etdiyi əsas mərkəzlərdən birincisi olan Bağdadda təhsil almış Seyid Əzim Şirvani öz qəzəl, qəsidə və digər janrlarda yazdığı şerlərində sətiraltı mənalar vermiş, təsəvvüf şairi kimi çıxış etmişdir. Belə deyə bilərik ki, Seyid Əzimin bütün yaradıcılığı təsəvvüf fəlsəfəsindən keçir, onun əxlaqi-tərbiyəvi şerlərində sufi fəlsəfəsindən gələn əxlaqi görüşlər öz əksini tapmışdır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Seyid Əzim tərkidünyalıqdan uzaq şairdir, o, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarında, Allaha sevgisində bir təsəvvüf-şairi, cəmiyyətin tərəqqisi uğrunda mübarizəsində isə realist-maarifçi mütəfəkkirdir.

Çapa tövsiyə etdi:

dos.R.Əsgərov